

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ УРСР ТА ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано позицію урядів США та Великобританії щодо питання становлення спільного кордону УРСР і Польщі під час Другої світової війни. Висвітлено також їх ставлення щодо подальшої депортації українського населення із Закарпаття.

Ключові слова: українсько-польський кордон, Закарпаття, уряд США, уряд Великобританії, депортація.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що питання депортації українців із Закарпаття нерозривно пов'язано із проблемою становлення українсько-польського кордону. З іншого боку, створення сприятливих умов за рахунок відкритого доступу до архівів та незаангажованої інтерпретації джерел уможливує вивчення проблем, що ще не знайшли свого об'єктивного висвітлення.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу заперечено поширену думку про те, що однозначними винуватцями депортації були комуністичні уряди СРСР та Польщі. Доведено, що певне відношення до цього мали й уряди США та Великобританії, які погоджувались з точкою зору СРСР на силове становлення кордонів та обмін населенням.

Об'єктом наукового дослідження є міжнародні відносини під час Другої світової війни й становлення кордонів у Східній Європі.

Предметом дослідження є з'ясування місця й ролі урядів США та Великобританії у становленні українсько-польського кордону та наступній депортації населення.

Метою та завданнями дослідження є висвітлення позицій США та Великобританії щодо повоєнних кордонів СРСР та Польщі, а також точка зору обох урядів щодо депортації українського та польського населення.

Досліджувана проблема не була предметом наукового аналізу. В радянські часи дослідження було неможливе через неминучу політичну заангажованість. В сучасності проблема згадується в дослідженнях ряду авторів. Зокрема, Ю.Сливка коротко висвітлив проблему, зосередившись основну увагу на проблемі депортації українців, а також Є.Пастернак [1–2]. Більш детальна увага приділена у ґрунтовній монографії авторського колективу у складі Ю.Макара, М.Горного, В.Макара, А.Салюка [3]. Низку матеріалів, що стосуються проблеми кордонів, наведено у збірниках документів [4–6]. Побіжно проблему оглянули польські дослідники Я. Пісулінський та А. Сова [7–8].

9 вересня 1944 року урядами УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) був підписаний договір про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР. Невдовзі для депортації величезних мас населення були задіяні величезні апарати державних машин СРСР та новоствореної Польщі. Новий кордон між СРСР та Польщею пролягав по так званій "лінії Керзона" із деякими відхиленнями на користь Польщі. Відповідно термін "Закарпаття" вживається для позначення українських земель на захід від "лінії Керзона" – умовного східного кордону Польщі, що був прийнятий 6 грудня 1919 року в Парижі Найвищою Радою держав Антанти. Лінія проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ-Устилуґ, на схід від Грубешова через Крилів, далі західніше Рави-Руської і на схід від Перемишля до Карпат. Власне назва пішла від імені міністра закордонних справ Великобританії Дж.-Н. Керзона, що запропонував більшовикам припинити наступ Червоної Армії на цій лінії. Слід зазначити, що "лінія Керзона" не відповідала етнічним кордонам Польщі, в яку 1919 року потрапили такі українські етнічні землі як Надсяння, Підляшшя, Холмщина, Лемківщина [9, с. 36; 10, с. 143]. Саме з цих регіонів у 1944 році було розпочате відселення української людності.

Депортацію українського населення Закарпаття не слід розглядати як винятковий і нічим не зумовлений процес. Важливо з'ясувати причини, підстави та мету, які переслідували держави, що були зацікавлені в вирішенні українського питання й у тій чи іншій мірі мали причетність до депортаційних процесів. Депортація українців із Закарпаття була міждержавним процесом, а тому рішення про її проведення приймалось на міжнародному рівні, як і питання встановлення нових західних кордонів СРСР загалом та на ділянці українсько-польського кордону зокрема. Питання кордонів і, відповідно, неминучої депортації населення було предметом переговорів між урядами США, Великобританії, СРСР та еміграційним керівництвом Польщі ще на початковому етапі війни.

Позиція урядових кіл Великої Британії полягала у максимальній підтримці прагнень польського еміграційного уряду в Лондоні у відновленні довоєнних кордонів Речі Посполитої. Спочатку навіть виношувались плани про десантування союзницьких військ на Балканах та подальше визволення польських територій ними без участі радянських військ. Проте після зустрічі Ф. Рузвельта і У. Черчілля у Квебеку 17 серпня 1943 р. стало ясно, що висадки союзних військ на Балканах і, тим більше, в Польщі не буде [11, с. 326]. Отже, Польща мала бути визволена Червоною армією і тоді надії на відновлення кордонів 1921 р. при безпосередній допомозі західних союзників ставали зовсім примарними.

Не маючи змоги висадити війська на півдні Балканського півострова, уряд Великобританії посилив підтримку польського руху опору, який продовжував вважати терени Західної України такими, що належать до Польщі й робив усе можливе для майбутнього повернення цих теренів у лоно відтвореної Польщі. Для недопущення захоплення Західної України Червоною армією і для відновлення там польського суверенітету був розроблений план операції "Буря", який, окрім іншого, передбачав створення через українські етнічні території двох коридорів із заходу в напрямку до Львова, які мали бути очищені від ворожого відносно Речі Посполитої елементу. Призначались ці коридори для таємного пересування воєнізованих формувань польського підпілля. За допомогою перекинутих із центральних районів Польщі військових загонів у Львові та околицях планували організувати повстання та взяти владу в свої руки [8, с. 250–256, 263]. Постачання Армії Крайової, найвпливовішої та найчисленнішої організації польського руху опору, здійснювалось за допомогою англійської авіації, що перекидала невеликі групи десантників, обладнання, зброю, боєприпаси та ін. Але з середини жовтня 1943 р. кількість літаків із спорядженням спочатку зменшилась, а потім впала до мінімуму. Британський уряд пояснював це технічною складністю, проте причина була в іншому. Оскільки Армія К фактично діяла під керівництвом польського еміграційного уряду і, відповідно, не визнавала лінію Керзона за новий східний кордон Польщі, то зменшення кількості перевезених вантажів для польського підпілля було пов'язане із небажанням Лондона псувати відносини з Москвою, для якої старий західний кордон був неприйнятним [12, с. 394–395]. Таким чином суттєво послаблювалась основна збройна сила, що мала відстоювати кордони довоєнної Речі Посполитої.

Оскільки еміграційний уряд Речі Посполитої вперто наполягав на відновленні Польщі у межах 1921 р., то 26 квітня 1943 р. радянський уряд розірвав з ним дипломатичні зносини. Приводом для цього послужила широка кампанія польської офіційної преси щодо висвітлення результатів розслідування розстрілів польських офіцерів у Катині, вину за які комісія Міжнародного Червоного Хреста поклала на органи НКВС. Уряд генерала Сікорського не виступив із запереченням цих висновків і був звинувачений Москвою у веденні антирадянської пропаганди та зносінах з гітлерівським урядом [6, с. 145–147]. Відносини не були відновлені навіть після енергійного втручання У. Черчілля та його особистих листів до Й. Сталіна, де він обіцяв будь-що "заспокоїти" польську пресу та примусити уряд Сікорського піти на територіальні поступки, оскільки "визволення Польщі від німецького іга здійснюється в основному ціною величезних жертв із сторони російських армій" [6, с. 230–231]. Така енергійна підтримка У. Черчіллем еміграційного уряду пояснюється тим, що польський уряд в Лондоні був конституційним і його визнавали західні союзники СРСР. Окрім цього, У. Черчілль мав безпосередній вплив на політичну еліту польської еміграції та покладав на неї певні надії у час повоєнних трансформацій у Європі, а тому старався будь-що примирити польський уряд із радянським.

Поряд із питанням кордонів вперше на міжнародній арені питання депортації українців постало під час обговорення майбутніх повоєнних кордонів Європи на Тегеранській мирній конференції. Зокрема, під час обговорення українсько-польських кордонів на спільному засіданні 1 грудня 1943 р. Сталін однозначно дав зрозуміти, що між СРСР та Польщею може існувати лише кордон 1939 р. і жодної мови про повернення до меж 1921 р. не може бути. У. Черчілль цілковито погодився із цим твердженням, заявивши, що "... вогнище польської держави й народу має бути розміщене за лінією Керзона..." [4, с. 36]. На його думку, поляки із території Західної України та українці й білоруси із теренів Закерзоння матимуть право на добровільну репатріацію на територію відповідно Польщі, УРСР та БРСР [2, с. 296].

На відновлення кордонів СРСР кінця 1939 р. погоджувався і Ф. Рузвельт, який не взяв участі у засіданні 1 грудня 1943 р. в рамках Тегеранської конференції. Проте опісля, на приватній зустрічі із Й. Сталіним, він виклав американську точку зору на питання повоєнних кордонів та наступної неминучої депортації населення. Він заявив, що мусить утримуватись від публічних висловлювань на цю тему з огляду на президентські вибори у США в 1944 р., на яких Ф. Рузвельт не хоче втратити голоси 6–7 мільйонів американців польського походження й тому не братиму участі в публічних обговореннях цього питання ці в цьому, ні в наступному роках [4, с. 34–35]. Саме Ф. Рузвельтом

було вперше поставлене питання про "добровільне переселення поляків з територій, що відійшли до Радянського Союзу" [3, с. 591].

Врешті Ф.Рузвельт вважав справедливим, якщо Й. Сталін "претендуватиме на... половину Польщі" й противитись цьому не варто, оскільки "в кожному разі він має силу і владу для здійснення цих бажань" [12, с. 392–393]. Наведені цитати дають можливість зробити висновок, що лідери світової демократії, США та Великобританія не вважали першочергово важливим для себе питання уникнення неминучих депортацій українців та поляків. Більше того, вже в січні 1944 р. У.Черчилль заявив С.Миколайчику про неминуче "добровільне" переселення українського, білоруського та польського народів, що стане наслідком повоєнної зміни кордонів.

Щодо польського питання, вирішення проблеми радянсько-польських кордонів та трансферу населення велась тривала переписка між прем'єр-міністром Англії та Головою РНК УРСР. У посланні до Й. Сталіна від 27 лютого 1944 р. У. Черчилль повідомив, що польський еміграційний уряд погодився на кордон, "що забезпечив би максимальну однорідність населення з обох сторін, наскільки можливо зменшуючи в той же час обмін населення і пов'язані з ним труднощі" [6, с. 241]. Лінія Керзона не цілковито відповідала справжнім етнічним межах бо залишала по ту сторону нового кордону великі території, всуціль заселені українським людом. Важко сказати, чи знав У. Черчилль про реальну відповідність планованого кордону етнічним межах та усвідомлював масштаби майбутніх переселень, але наполягання його на узгодженні "процедури обміну населення між Польщею та Радянським Союзом" беззаперечно свідчить, що уряд Британії, в принципі, погоджувався з переселенням українців та поляків [6, с. 243]. Під час Ялтинської конференції в лютому 1945 р. У.Черчилль знову підкреслив, що "... після цієї трагедії, яку перенесла Росія, захищаючи себе від німецької агресії, і після тих зусиль, які Росія приклала для визволення Польщі, претензії росіян на Львів і на лінію Керзона базуються не на силі, а на праві" [5, с. 91].

В свою чергу, Й. Сталін в листі до У. Черчилля від 4 лютого 1944 р. чітко й однозначно заявив, що вважає лінію Керзона такою, що не відповідає етнічним кордонам України, а тому визнання її із сторони СРСР є суттєвою поступкою. В даному випадку українські інтереси служили лише прикриттям геополітичних інтересів Радянського Союзу, що прагнув якнайдалі перенести свої кордони на захід, особливо в стратегічно важливому регіоні Балтійського моря. Лемківщина, Надсяння, Підляшшя і Холмщина були просто обміняні на частину Східної Пруссії з незамерзаючим портом Кенінгсберг. "Ми претендуємо на те, щоб північно-східна частина Східної Пруссії, включаючи порт Кенінгсберг, як незамерзаючий порт, відійшла Радянському Союзу... Без задоволення цієї мінімальної претензії Радянського Союзу поступка Радянського Союзу, що знайшла вираження в лінії Керзона, втрачає будь-який зміст, як про це я вже Вам говорив у Тегерані," – інформував Й. Сталін [6, с. 235].

Ще раз питання кордонів було порушено під час Кримської конференції, на якій Ф.Рузвельт спробував домогтись деякого пересунення українсько-польського кордону на схід від лінії Керзона, проте безрезультатно [5, с. 90].

Таким чином, угода між РНК УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р. лише створила ілюзію, що дві країни самостійно вирішують проблему кордонів та взаємного трансферу населення. Як один, так і другий уряди беззастережно залежали від волі сталінського керівництва, яке вирішувало власні геополітичні та стратегічні питання коштом обох народів. І територіальні й етнічні зміни в межах українсько-польського кордону відбувались при повній згоді урядів США та Великобританії, що не вважали питання українсько-польського кордону питанням першочергової ваги й погоджувались на переселення величезних мас населення. Тобто, головним критерієм під час розв'язання територіальних питань була аж ніяк не турбота про долю того чи іншого народу або його частини, а імперські чи геополітичні інтереси учасників переговорів [1, с. 14]. І домінуючим питанням був поділ української території, але аж ніяк не доля людей, що зазнали примусового переселення. Депортації населення були лише побічним ефектом складної геополітичної гри найбільших світових держав.

Список використаних джерел

1. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Юрій Сливка. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. – Львів: Жовківська друкарня видавництва Отців Василян "Місіонер", 1996. – С.5–25.
2. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи) / Євген Пастернак. – Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. – 466 с.
3. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар, Анатолій Салюк – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.: іл.
4. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. – Т.2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и

Великобританії (28 листопада – 1 грудня 1943 г.). – М.: Політиздат, 1978. – 201 с. 5. Советский Союз на міжнародних конференціях періода Великої Вітчизняної війни, 1941 – 1945 гг.: Збірник документів / М-во иностр. дел. СССР. – Т. 4. Кримська конференція керівників трьох союзних держав – СССР, США і Великобританії (4 – 11 лютого 1945 г.). – М.: Політиздат, 1984. – 302 с. ил. 6. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. – Т.1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (Июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.) – Москва: Издательство политической литературы, 1976. – 472 с. 7. Pisulinski J. Przesiedlenie ludnosci ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947 / Pisulinski Jan. – Przeszow 2009.– 588 s. 8. Sowa A.L. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa – Kraków, 1998. – 342 s. 9. Довідник з історії України. В трьох томах. – Т. 2. – / За ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста. Київ: Генеза, 1995. – 440 с. 10. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / Володимир Сергійчук. – Тернопіль: Тернопіль, 1996. – 184 с. 11. Дюрозель Ж.-Б. Історія Дипломатії від 1919 року до наших днів / Жан Батіст Дюрозель. – К.: Основи – 1995. – 903 с. 12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів: б.м.в., 1993. – 660 с.

Владимир Кицак

ВОПРОСЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЗАПАДНЫХ ГРАНИЦ УССР И ДЕПОРТАЦИИ УКРАИНЦЕВ И ПОЛЯКОВ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.

В статье проанализирована позиция правительств США и Великобритании относительно вопроса становления общей границы УССР и Польши во время Второй мировой войны. Отражено также их отношение относительно последующей депортации украинского населения из Закардонья.

Ключевые слова: украинско-польская граница, Закардонья, правительство США, правительство Великобритании, депортация.

Volodymyr Kitsak

A QUESTION OF BECOMING OF WESTERN SCOPES OF UKRAINE AND DEPORTATION OF UKRAINIANS AND POLAND IS IN THE INTERNATIONAL ARENA IN THE SECOND WORLD WAR-TIME.

In the article position of governments of the USA and Great Britain is analysed in relation to the question of becoming of general border of UKRAINE and Poland in the Second world war-time. Their relation is reflected also in relation to subsequent deportation of the Ukrainian population from Zakerzonnya.

Key words: ukraine-polish border, Zakerzonnya, government of the USA, government of Great Britain, deportation.